

УДК: 316.624.2:796.332

Артёмов П.М., канд. соціол. наук, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНИХ НАВКОЛОФУТБОЛЬНИХ СУБКУЛЬТУР

Проаналізовано особливості формування та розвитку субкультури футбольних хуліганів і футбольних фанатів протягом останніх десятиліть на пострадянському просторі, зокрема в Україні. Визначено місце вітчизняних навколофутбольних практик у загальноєвропейському контексті, у тому числі в контексті основних стилів і підстилів цих практик. Виокремлено три покоління субкультури футбольних хуліганів пострадянського простору. Основним критерієм їх виокремлення є участь у певних колективних практиках, які актуалізують специфічний стильовий зв'язок з європейськими зразками навколофутбольних практик. Зазначено, що сучасний етап розвитку вітчизняного футбольного фанатизму та хуліганізму характеризується наявністю чіткої диференціації між ними й активним включенням представників навколофутбольних субкультур до громадського, культурного та політичного життя українського суспільства.

Ключові слова: навколофутбольні субкультури, навколофутбольні практики, футбольні хулігани, футбольні фанати, покоління.

За роки незалежності в українському соціокультурному просторі знайшли своє відтворення різноманітні культурні форми та субкультури. Найбільш стрімкого характеру ці процеси набули в молодіжному середовищі. Деякі із сучасних субкультур посіли власне місце в українській молодіжній повсякденності та вплинули не тільки на молодіжне середовище, але й на українське суспільство у цілому. Яскравими прикладами подібних молодіжних субкультур можна впевнено вважати навколофутбольні субкультури¹, зокрема, субкультури футбольних фанатів і футбольних хуліганів, які, попри достатньо маргінальний характер і незначну кількість, за часів незалежності України стали активним суб'єктом соціальних, культурних і політичних процесів в нашій країні. Говорячи про існування футбольного хуліганізму в Україні та пострадянському просторі у цілому, ми маємо на увазі не тільки і не стільки факти порушення громадського порядку на футбольних стадіонах і прилеглих до них територіях, скільки формування й активне функціонування окремої субкультури футбольних хуліганів. Сьогодні можна говорити про інституціоналізацію феномену навколофутбольних субкультур в нашій країні та пострадянському просторі у цілому. Це знаходить своє відображення у закріпленні стереотипів і норм поведінки членів різних угруповань футбольних хуліганів, встановленні внутрішньогрупової та міжгрупової ієрархій, у розподілі ролей і рольових очікувань всередині угруповань. Істотне підвищення рівня соціальної суб'єктності та ступеня активного включення представників зазначених субкультур у різні сфери суспільного життя вимагає соціологічної рефлексії щодо цих соціальних феноменів і актуалізує необхідність їхнього вивчення.

¹ Під навколофутбольними субкультурами ми розуміємо частину національної футбольної культури, у певний спосіб пов'язану з футболом, яка відрізняється своєю поведінкою, тобто її моделями та стандартами. Насамперед, до навколофутбольних субкультур належать футбольні фанати та футбольні хулігани.

У вітчизняному академічному дискурсі, на відміну від європейського [1], майже не приділялось уваги навколофутбольним субкультурам, а поодинокі дослідження їхніх проявів чи представників мали ситуативний характер [2]. З огляду на це, **мета статті** – створити оригінальну теоретичну модель опису та пояснення умов формування та розвитку зазначеного феномену.

Ми звернулись до публікацій зарубіжних і вітчизняних дослідників обраної нами проблематики, зокрема таких авторів, як Я. Тейлор, П. Марш, Дж. Вільямс, Е. Даннінг, Р. Мансер, А. дал Лаго, А. Роверсі, А. Салвіні, Х. ван дер Бруг, Р. Спаай, Е. Хан, Г. Пілз, В. Хейтмеєр, О. Ілле, Дж. Смолік, В. Собкин, А. Тянь та інші. Аналіз їхніх праць, а також власне емпіричне дослідження² дозволили нам дійти висновку, що феномени футбольного фанатизму та футбольного хуліганізму доцільно інтерпретувати, з огляду на субкультурно-стильовий підхід³. Саме ця теоретична оптика використовується нами у межах цієї публікації.

Згідно з результатами авторського дослідження умов виникнення та еволюції європейських навколофутбольних практик⁴, ми виокремили два їхні домінуючі стилі: “південний” та “північний” [3].

До першого стилю належить поведінка футбольних фанатів і футбольних хуліганів з Італії, Іспанії, Португалії, Греції, Сербії, Хорватії, Словенії, Румунії та Угорщини. Поєднання в одній групі представників фанатських рухів цих країн ми пояснюємо тим, що для підтримки своєї команди вони роблять основний акцент на аудіовізуальних засобах, які створюють атмосферу яскравого свята на трибунах за допомогою піротехнічних засобів, великої кількості прапорів, клубних шарфів та іншої футбольної символіки. Стосовно агресії, спрямованої представниками цього стилю в бік фанатів інших клубів, то вона, насамперед, має вербальний характер. Щодо фізичної агресії носіїв даного стилю, то вона може мати доволі жорстокі форми: під час зіткнень, які мають спланований чи неспланований характер, використовується досить широкий арсенал холодної (ситуативної – такої, яка потрапляє в руки безпосередньо під час бійки, та заздалегідь заготовленої – кустарного чи промислового виробництва) та вогнепальної зброї (піротехнічні засоби чи безпосередньо зброя).

До “північного” стилю навколофутбольних практик ми віднесли поведінку футбольних фанатів і футбольних хуліганів з Англії, Шотландії, Ірландії, Уельсу, Голландії, Бельгії, Німеччи-

² Дослідження здійснено за власною програмою та інструментарієм, зокрема, з використанням таких методів збору соціологічної інформації, як включене спостереження в середовищі футбольних хуліганів, глибокі інтерв'ю (нарративного та інтерактивного типів) з членами угруповань футбольних хуліганів, які представляють Харків (ФК “Металіст”), Київ (ФК “Динамо”, “ЦСКА” та “Арсенал”), Одесу (ФК “Чорноморець”), Донецьк (ФК “Шахтар”), Полтаву (ФК “Ворскла”), Запоріжжя (ФК “Металург”), Санкт-Петербург (ФК “Зеніт”), Москву (ФК “ЦСКА”, “Спартак” і “Торпедо”), Ростов-на-Дону (ФК “Ростов”), Курськ (ФК “Авангард”), Вороніж (ФК “Факел”), Мінськ (ФК “Динамо”), Брест (ФК “Динамо”), Ригу (ФК “Вентспіле”) тощо, а також традиційного аналізу друкованої та розташованої в Інтернеті текстуальної, фото-, відео- та аудіоінформації.

³ Під субкультурно-стильовим підходом ми розуміємо комплексне застосування, а не протиставлення стильового та субкультурних підходів до аналізу феноменів молодіжного повсякдення. Ми запропонували такий підхід з огляду на те, що субкультурна специфіка позначається на стилі життя представників різних субкультур, а стильові особливості кожної людини значною мірою пов'язані з певними субкультурними відмінностями.

⁴ Запропоноване нами поняття “навколофутбольні практики” ми визначаємо як сукупність колективних практик відвідувачів футбольних стадіонів, тобто узвичаєних дій, які підпорядковуються нормам і цінностям певної національної футбольної культури в даний момент їх розвитку та інтерналізовані завдяки відвідуванню футбольних стадіонів, спілкуванню з носіями навколофутбольних субкультур або спостереженню за ними.

ни, Польщі, Чехії, Данії, Швеції, Болгарії. Однією з найважливіших особливостей “північного” стилю є чіткий розподіл на футбольних хуліганів, футбольних фанатів та інших відвідувачів масових спортивних заходів. Цей розподіл пов'язано з тією роллю, яка надається насильству, що стає основною колективною практикою. Саме щодо насильства та організації зіткнень хуліганів “північний” стиль навколофутбольних практик поділяється на “західний” (“британо-голландський”) та “східний” (“польсько-німецький”) підстили. Першому з них притаманний як спланований, так і ситуативний характер зіткнень з іншими футбольними хуліганями. Для “західного” підстилю характерні сплановані бійки, схожі на військові спецоперації, які ретельно готуються, у тому числі за участю “розвідників”, що обов'язково входять до складу угруповань. Основна мета футбольних хуліганів – захоплення території супротивника (сектору стадіону або бару, де вони регулярно перебувають). У рамках подібних агресивних акцій часто використовуються підручні засоби (пляшки, каміння, кийки, іноді ножі). У випадку зі “східним” підстилем більшість бійок проходить за умов двосторонньої домовленості, найчастіше за відсутності сторонніх спостерігачів. Якщо “західний” підстиль базується на тактиці, то “східний” – на фізичній підготовці футбольних хуліганів. Також варто зазначити, що підтримка команди на стадіоні в рамках “західного” підстилю має яскраво виражений аудіохарактер, тобто використовуються пісні, вигуки, кричалки, застосування ж на трибунах аудіовізуальних засобів, характерних для “південного” стилю навколофутбольних практик, можливе, але футбольні хулігани не мають до їхньої підготовки жодного відношення, а є допоміжною або контролюючою силою.

Представників “південного” стилю навколофутбольних практик, згідно з детальним аналізом їхньої поведінки, не можна впевнено називати футбольними хуліганями, оскільки насильство не є для них основною колективною практикою. У межах “північного” стилю, де існує чіткий розподіл між футбольними фанатами та футбольними хуліганями, виявляються як окремі агресивні прояви футбольних фанатів, так і безпосередньо субкультура футбольних хуліганів, яка має найбільший вплив на навколофутбольні практики на пострадянському просторі.

З огляду на субкультурно-стильовий підхід, можна виокремити декілька поколінь субкультури пострадянських, зокрема українських, футбольних хуліганів. Більш ніж двадцятирічна історія розвитку субкультури футбольних хуліганів на пострадянському просторі та майже сорокарічна історія субкультури вітчизняних футбольних фанатів свідчить, що серед футбольних хуліганів країн колишнього СРСР, зокрема України, є представники різних вікових груп. На наш погляд, основним критерієм розподілу між поколіннями у середовищі вітчизняних футбольних хуліганів і футбольних фанатів є не віковий критерій, а наявність певного спільного досвіду, який впливає на ставлення до різних проявів агресії та насильства як основних колективних практик у межах субкультури футбольних хуліганів. Ставлення до насильства та агресії зумовлює певні відмінності у стильових характеристиках різних груп, тобто різні стилі навколофутбольних практик [3]. Грунтуючись на результатах проведеного нами дослідження, ми виокремили три покоління субкультури футбольних хуліганів пострадянського простору, у тому числі українських.

До першого покоління вітчизняних футбольних хуліганів можна віднести представників субкультури футбольних фанатів, які стояли у витоків субкультури футбольних хуліганів на пострадянському просторі в середині 1990-х років. Особливістю цього покоління є нерозривний зв'язок з середовищем футбольних фанатів і його традиціями, що сформувалися ще в радянський період розвитку даної субкультури. Сьогодні представників цього покоління можна віднести до вікової групи від 36 до 40 років. Проте таке визначення вікових меж першого покоління футбольних хуліганів є умовним, оскільки основним критерієм його виокремлення є

участь у певних колективних практиках, які актуалізують стильовий зв'язок з європейськими зразками навколофутбольних практик. Представників першого покоління відрізняє прихильність до “південного” стилю навколофутбольних практик. Основними рисами цього стилю можна вважати домінування фанатських колективних практик над агресивними проявами, які, тим не менш, не заперечуються представниками цього покоління. Іншою рисою першого покоління футбольних хуліганів можна вважати обов'язкове дотримання ними норм фанатської субкультури та їх домінування у системі цінностей над особистими матеріальними та побутовими благами.

Друге покоління субкультури вітчизняних футбольних хуліганів пов'язано зі становленням та розвитком “британо-голландського” підстилю “північного” стилю навколофутбольних практик. На відміну від першого, друге покоління акцентує увагу на “силовій підтримці” футбольного клубу, “відстоюванні честі” клубу із застосуванням насильства на футбольних стадіонах і за їх межами. Дії його представників відрізняються більшою агресивністю, а колективні практики мають переважно насильницький характер. Особиста репутація та репутація конкретного угруповання як громадсько небезпечних є для них надзвичайно значущими, натомість здійсненню фанатських колективних практик вони відводять другорядне значення, що суттєво відрізняє їх від представників першого покоління. Зазначимо, що саме громадська репутація футбольних хуліганів другого покоління, засудження суспільством дій футбольних хуліганів, побоювання та занепокоєння щодо їхньої активності посприяли формуванню негативного образу не тільки футбольних хуліганів, але й футбольних фанатів. Проте негативна громадська оцінка сприймається всередині цієї субкультури, як позитивне явище, та спонукає до подальшої активізації насильницьких дій з боку представників другого покоління вітчизняних футбольних хуліганів.

Зазначені відмінності між першим і другим поколіннями футбольних хуліганів виражаються також у нехтуванні останнім відвідування футбольних матчів (як домашніх, так і виїзних), оскільки більш цінним для другого покоління є організація сутичок з представниками угруповань футбольних хуліганів інших клубів за межами стадіонів. Значною відмінністю другого покоління є підкреслення власної приналежності до субкультури футбольних хуліганів, для яких є характерним носіння певного стилю одягу [4], поширеного серед представників “британо-голландського” підстилю навколофутбольних практик.

Таким чином, певна орієнтація радянської навколофутбольної культури⁵ на “британську” модель навколофутбольної субкультури на кшталт 1960–1970 рр. та “південний” стиль навколофутбольних практик стала визначальним чинником створення власного стилю для більшості футбольних фанатів і представників першого покоління вітчизняних футбольних хуліганів. Водночас серед представників другого покоління при ідентифікації угруповань значно більше уваги приділяють зовнішньому вигляду його членів, що відтворює англійську навколофутбольну субкультуру на кшталт 1980–1990 рр., а також успішності проведення силових акцій. Представників другого покоління вітчизняних футбольних хуліганів можна віднести до вікової групи 30–35 років. На відміну від представників першого покоління, які наслідували лише зовнішні прояви європейських навколофутбольних субкультур і не обтяжували себе глибоким розумінням сутності навколофутбольних практик, друге покоління, яке формувалось здебільшого зі студентів різних ВНЗ, завдяки освітньому рівню та навичкам користування цифровими засобами комунікації активно долучились до англійських джерел, що дозволило його представникам наслідувати принципово нові стилі навколофутбольних практик. Водночас

⁵ З огляду на концептуалізацію національної футбольної культури Х. ван дер Бругом [5], під навколофутбольною культурою ми розуміємо комплекс навколофутбольних практик, які реалізуються у поведінці футбольних вболівальників і представників навколофутбольних субкультур.

дотримання характерного для цих стилів зовнішнього вигляду, зокрема використання певних марок одягу, потребувало суттєвих фінансових витрат. З огляду на це, можна стверджувати, що освітній і фінансовий капітал стають важливими чинниками рекрутування до другого покоління футбольних хуліганів.

Отже, наслідуючи канони “британо-голландського” підстилю навколофутбольних практик, представники другого покоління ставилися до насильства як до основної колективної практики. Проте їхнє ставлення до насильства є доволі специфічним, для них це одна з форм рекреації (як вживання алкоголю чи наркотиків).

Третє покоління вітчизняних футбольних хуліганів характеризується формуванням власного стилю навколофутбольних практик. Головним елементом цього процесу стало створення універсальної стильової моделі. Ця універсальність полягає в спроможності представників третього покоління відтворювати набори колективних практик, які характерні для всіх відгалужень “північного” стилю навколофутбольних практик з додаванням певних елементів “південного”. Створення власного стилю навколофутбольних практик було пов’язано з формуванням у рамках цієї субкультури власної інтелектуальної еліти, яка не тільки ретранслявала навколофутбольні практики, запозичені з інших стильових моделей, але й намагалась створити власні ефективні практики з певним ідеологічним підґрунтям.

Формування універсального стилю навколофутбольних практик відбувалось завдяки запозиченню не лише з “британо-голландської” моделі, але й з “польсько-німецької”. Це було зумовлено як певною традицією копіювання європейських зразків навколофутбольних практик, так і їх адаптацією до місцевих соціокультурних особливостей. Основним прикладом подібної адаптації стало звертання до традиції групових бійок навкулачки “лава на лаву” [6] та подібних практик, що були трансформовані в практику заздалегідь обумовлених бійок, яка характерна для “польсько-німецької” моделі. Розповсюдження таких практик у середовищі футбольних хуліганів спричинило формування нового стилю, заснованого на заняттях спортом, а традиції наслідування “британо-голландської” моделі привели до формування певного міжстильового компромісу, що знайшло своє відображення як у зовнішньому вигляді, так і у колективних практиках [7]. Якщо для другого покоління насильство було одним з центральних елементів навколофутбольних практик, то для третього покоління воно стає домінуючим елементом проведення вільного часу, що інколи спричиняє певне дистанціювання від футбольного контексту, тобто від регулярного відвідування футбольних матчів, зацікавленості у грі тощо. Суттєво змінюються й принципи формування угруповань футбольних хуліганів. Якщо для попередніх поколінь основним джерелом збільшення чисельності угруповань були трибуни стадіонів, а основним критерієм – регулярне виконання певних навколофутбольних практик, то для третього покоління найактуальнішими стають фізичні габарити та рівень спортивної підготовки потенційних футбольних хуліганів, наслідком цього є залучення до насильницьких навколофутбольних практик спортсменів професіонального та аматорського рівня. За таких умов виконання набору колективних практик, які є загальними для футбольних фанатів і футбольних хуліганів, стає другорядним та нехтується представниками третього покоління. Переважний вік представників цього покоління футбольних хуліганів становить 15–29 років.

У процесі формування третього покоління пострадянських футбольних хуліганів актуалізуються суттєві національні відмінності. Якщо перші два покоління майже не відрізнялись у загальному пострадянському контексті, то популяризація футболу та успішні виступи професіональних футбольних клубів з національних чемпіонатів і національних збірних вплинули на істотне збільшення кількості відвідувачів футбольних стадіонів та істотне зростання чисельності носіїв субкультур футбольних фанатів і футбольних хуліганів. Ці процеси викликали занепокоєння з боку правоохоронних органів, які застосовували різні форми протидії. Найбільшого

тиску офіційної влади та органів правопорядку зазнали білоруські навколофутбольні субкультури та їх представники, що фактично закріпило за ними другорядні позиції на пострадянському просторі. Активне протистояння між владою та російськими навколофутбольними субкультурами відбувалось у певний спосіб до кінця 2010 р., апогеєм якого стали масові заворушення під час акцій протесту з приводу загибелі одного з членів провідного московського угруповання футбольних хуліганів. Основним наслідком цих процесів стали підвищення уваги до футбольних хуліганів з боку правоохоронних органів та інтеграція провідних представників російських навколофутбольних субкультур до офіційних державних, громадських організацій і політичних партій, що призвело до зменшення рівня протестної активності футбольних хуліганів, фактичного обмеження їхньої активності субкультурними рамками та формування компромісних практик, які ними відтворюються й сьогодні.

Принципово інша ситуація склалась в Україні. Вітчизняні футбольні фанати та футбольні хулігани, незважаючи на певний рівень протидії з боку правоохоронних органів, в останні кілька років долучалися до різних форм громадянського протесту і стали однією з рушійних сил подій не тільки на Майдані у Києві, але й у більшості міст країни [8]. Зазначимо, що представники вітчизняних навколофутбольних субкультур активно долучились до протестних дій та інших форм громадянської активності, зокрема до волонтерської діяльності та участі у добровольчих і регулярних військових формуваннях. Ці процеси в середовищі українських навколофутбольних субкультур свідчать не тільки про певний рівень соціальної відповідальності та громадянської суб'єктності футбольних фанатів і футбольних хуліганів, але й про формування наступного покоління вітчизняних футбольних хуліганів.

Отже, дослідження феноменів вітчизняного футбольного фанатизму та хуліганізму дозволило нам виокремити три покоління і, відповідно, три етапи в історії актуалізації цих феноменів. Перший з них – радянський – характеризується формуванням футбольного фанатизму та його основних колективних практик, незважаючи на активну протидію з боку держави та суспільства. Другому етапу притаманні такі риси, як остаточне оформлення норм, структури та навколофутбольних практик за умов помірної тиску з боку держави та суспільства. Третій – сучасний етап розвитку вітчизняного футбольного фанатизму та хуліганізму – відрізняється наявністю чіткої диференціації між футбольними фанатами та хуліганами, їхніми нормами та колективними практиками, з одного боку, й активним включенням представників навколофутбольних субкультур до громадського, культурного та політичного життя нашого суспільства.

Аналіз особливостей формування та розвитку субкультури футбольних хуліганів на пострадянському просторі дозволяє нам зробити висновок, що на базі російського та українського рухів почався процес формування оригінального пострадянського стилю навколофутбольних практик, особливість якого полягає в тому, що він базується на традиціях реалізації навколофутбольних практик, які були сформовані ще у межах радянської культури. Водночас становлення пострадянської субкультури футбольних хуліганів здійснювалося завдяки певному культурному інсценуванню, зокрема, інтеріоризації в її межах “британо-голландського” та “польсько-німецького” підстилів “північного” стилю навколофутбольних практик, що спричинило нормативну регуляцію насильницьких практик і спроможності їх реалізації за будь-яких умов. Ще однією особливістю пострадянської субкультури футбольних хуліганів є її молодіжний характер (вік активних членів більшості угруповань становить 16–30 років).

На відміну від європейських зразків даної субкультури у рамках вітчизняного аналогу можна говорити про суттєві розбіжності між поколіннями футбольних хуліганів, виокремлення яких пов'язано не стільки з віком, скільки із стильовими особливостями основних навколофутбольних практик. Розподіл між поколіннями, який ми пропонуємо, дозволяє простежити дина-

міку ставлення до насильства серед футбольних хуліганів і аналізувати інтенсивність його проявів як всередині субкультури футбольних хуліганів, так і у суспільстві в цілому.

Що стосується виокремлених нами поколінь субкультури вітчизняних футбольних хуліганів, то перше з них має міцні зв'язки з радянською системою реалізації навколофутбольних практик, близькою до “південного” стилю (з певною орієнтацією на “британо-голландський” підстиль); друге – відтворює навколофутбольні практики “британо-голландського” підстилю та фактично є прикладом культурного інсценування; третє – сформувало власний підстиль “північного” стилю навколофутбольних практик, який базується на поєднанні традиційних практик “британо-голландської” та “польсько-німецької” моделей. Колективні практики, що притаманні цьому підстилю, успішно застосовуються пострадянськими, у тому числі українськими, футбольними хуліганями як у своїх країнах, так і за кордоном. Істотне підвищення громадянської активності українських футбольних хуліганів в останні роки не дозволяє порівнювати їх з російськими “колегами”. На нашу думку, за сучасних умов відбувається формування ще одного покоління футбольних хуліганів в Україні. Можна навіть припустити можливість актуалізації особливого вітчизняного стилю реалізації навколофутбольних практик, проте для цього потрібна стабілізація ситуації у нашому суспільстві.

Список використаних джерел

1. Spaaij R. Understanding Football Hooliganism / R. Spaaij. – Amsterdam : Amsterdam University Press, 2006.
2. Артьомов П.М. Соціологічна традиція дослідження футбольного хуліганізму: критичний аналіз / П.М. Артьомов // Український соціум. – 2006. – № 6. – С. 7–16.
3. Артьомов П.М. Football hooliganism: sociological understanding of cross-national differences and similarities / П.М. Артьомов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – 2014. – № 1122. – С. 84–87.
4. Thornton P. Casuals: Football, Fighting and Fashion – The Story of a Terrace Cult / P. Thornton. – London : Milo Books, 2003.
5. Brug H.H. van der. Football hooliganism in the Netherlands / H.H. van der Brug. – London : Routledge, 1994.
6. Попова И.С. Деревенская драка: взгляд этномузыколога / И.С. Попова, А.А. Мехнецов // Мужской сборник. Вып. 3. Мужчина в экстремальной ситуации. – М. : Индик, 2007. – С. 146–158.
7. Артьомов П.М. Peculiarities of post-soviet football hooliganism in the context of European football related practices / П.М. Артьомов // Український соціологічний журнал. – 2013. – № 1–2. – С. 77–81.
8. Артьомов П.М. Громадянська непокоря як контекст для навколофутбольних субкультур / П.М. Артьомов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – 2015. – № 1148. – С. 100–103.

References

1. Spaaij, R. (2006). Understanding Football Hooliganism. Amsterdam: Amsterdam University Press [in English]
2. Artomov, P.M. (2006). *Sotsiologichna tradytsiia doslidzhennia futbolnoho khulihanizmu: krytychnyi analiz* [Sociological tradition of the study of football hooliganism: critical analysis]. *Ukr. socium [Ukrainian society]*, 6, 7-16 [in Ukrainian]

3. Artomov, P. (2014). Football hooliganism: sociological understanding of cross-national differences and similarities. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*, 33 (1122), 84-87 [in English]

4. Thornton, P. (2003). *Casuals: Football, Fighting and Fashion – The Story of a Terrace Cult*. London: Milo Books [in English]

5. Brug, H.H. van der (1994). *Football hooliganism in the Netherlands*. London: Routledge [in English]

6. Popova, I.S., Mehnetsov, A.A. (2007). *Derevenskaya draka: vzglyad etnomuzykologa* [Village scuffle: the ethnomusicologist's retrospective]. *Muzhskoi sbornik. Vyp. 3. Muzhchina v ekstremal'noy situatsii* [The men's collection. Issue 3. A man in an extreme situation] (p. 146-158). Moscow: Indruk [in Russian]

7. Artomov, P. (2013). Peculiarities of post-soviet football hooliganism in the context of European football related practices. *Ukrainian Sociological Journal*, 1-2, 77-81 [in English]

8. Artomov, P.M. (2015). *Hromadianska nepokora yak kontekst dlia navkolofutbolnyh subkultur* [Civil disobedience as the context for football related subcultures]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya "Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody"* [Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods], 1148, 100-103 [in Ukrainian]

Отримано 29.06.16

Артемов П.Н., канд. социол. наук, старший преподаватель кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ОКОЛОФУТБОЛЬНЫХ СУБКУЛЬТУР

Проанализированы особенности формирования и развития субкультуры футбольных хулиганов и футбольных фанатов в течение последних десятилетий на постсоветском пространстве, в частности в Украине. Определено место отечественных околофутбольных практик в общеевропейском контексте, в том числе в контексте основных стилей и подстилей этих практик. Выделены три поколения субкультуры футбольных хулиганов постсоветского пространства. Основным критерием их выделения является участие в определенных коллективных практиках, актуализирующих специфическую стилевую связь с европейскими образцами околофутбольных практик. Отмечено, что современный этап развития отечественного футбольного фанатизма и хулиганства характеризуется наличием четкой дифференциации между ними и активным включением представителей околофутбольных субкультур в общественную, культурную и политическую жизнь украинского общества.

Ключевые слова: околофутбольные субкультуры, околофутбольные практики, футбольные хулиганы, футбольные фанаты, поколения.

Artomov P.M. PhD. (Sociology), senior lecturer, Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: stpoul@mail.ru

FEATURES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF DOMESTIC FOOTBALL-RELATED SUBCULTURES

The article analyzes the features of the formation and development of football hooligans and football fans subcultures in recent decades on the post-Soviet space and, Ukraine in particular. The place of the domestic practices in the European context is defined and included in the context of the basic

styles and sub-styles of these practices. Analysis of the evolution and conditions of the European practices accentuate their two dominant styles: “south” and “north” with “west” (British-Dutch) and “east” (Polish-German) sub-styles. The important aspect of post-Soviet football-related subcultures is in implementation of practices that have been formed within Soviet period. Within the framework of post-Soviet sub-style of the football-related practices traditional European practices and behavior patterns are combined. The post-Soviet football hooligans realized them both in their countries and abroad. The highlight of three generations within the subculture of football hooligans on post-Soviet space is based on the original author's study. The main criterion for their selection is determined by the participation in various collective practices that actualize specific stylistic connection with European models of football-related practices. The interaction around football subcultures with governmental institutions forms certain national differences. One of the fundamental differences between the various national models of post-Soviet football-related subcultures in this context depends on the stage of direct influence of government on its development. It is noted that the current development stage of domestic football fanaticism and football hooliganism is characterized, on the one hand, by a clear differentiation among them and the active inclusion of representatives of football-related subcultures in social, cultural and political life of the Ukrainian society on the other. Keywords: football-related subculture, football-related practice, football hooligans, football fans, generation.